

www.segulamag.com

33 ש"ח

גיליון 66 | מרחשון תשע"ו | 8.328 | אוקטובר 2015

כגולה

הגזין הישראלי להיסטוריה ולידיעת הארץ

הבדואים
האחרונים
של מדבר יהודה

ארמניה
אשר
בירושלים

רחל שזר
בבדידות
מזהרת

יהודים החוצה!

יהודי פורטוגל נאנסיים פעמיים

יהודי פורטוגל

אונם כפול

יהודי פורטוגל

הפלונטר הפוליטי שאליו נקלע מנואל
 מלך פורטוגל אילץ אותו לבחור
 בין חידוק הקשרים עם מלכי ספרד
 השכנה לבין יהודי ממלכתו הנאמנים
 אשר תמכו בו ותרמו לפיתוח הממלכה.
 ניסיונו של מנואל לאחוז את החבל
 בשני קצותיו העמיד את היהודים
 בפני בחרות אכזריות במיוחד
מוטי בנמלך

תולדותיהם של יהודי חצי האי האיברי תופסות
 מקום מרכזי בהיסטוריוגרפיה היהודית,
 וגירוש היהודים מספרד על היבטיו השונים
 הוא אחד מתחומי העיסוק הבולטים במדעי היהדות.
 עם זאת, ידיעותינו על אודות יהדות פורטוגל –
 אחותה הקטנה של יהדות ספרד ששכנה באחד
 המרכזים החשובים בחצי האי – באותן שעות קשות
 עודן קלושת ביותה.

הדרמה שהתחוללה בפורטוגל בשנות התשעים של
 המאה ה־15, שבסופה חוסלה הקהילה היהודית שם,
 היא דוגמה מובהקת למידת תלותו של הגורל היהודי
 ביחסי הכוחות הפוליטיים והכלכליים בתוך המדינה
 שבה חיו וביחסי המדינה עם שכנותיה. דרמה זו קשרה
 את גורלם של יהודי פורטוגל בזה של יהודי ספרד
 והגיעה לשיאה בצורה חריפה ובלתי צפויה.

הפוליטיקה של שנאת ישראל

במערכת הפוליטית הפורטוגלית התקיימו בשלהי
 ימי הביניים שלושה מוקדי כוח עיקריים: המלך,
 האצולה והקורטז – מעין פרלמנט שבו היה ייצוג
 לעירוניים ולנציגי הכנסייה. במשולש פוליטי זה היה
 הקורטז הגורם האנטי יהודי המובהק ביותר, שכן
 היהודים – שהיו עירוניים – התחרו מבחינה כלכלית
 בעירוניים שנציגיהם הרכיבו את הקורטז, ונציגי
 הכנסייה שישבו בקורטז לצד העירוניים הסתייגו אף
 הם מהיהודים מסיבות דתיות. יחסו של המלך ליהודים
 נקבע אפוא על פי מידת תלותו בקורטז. מלכים כמו

כיכר רוסיו שבמרכז ליסבון –
 המקום שבו נכלאו היהודים ובו
 ניסו כמרים להמיר את דתם –
 חרבה ברעידת האדמה הגדולה
 אשר פקדה את ליסבון
 ב־1755 והחריבה את העיר כמעט
 לחלוטין. ציור מראשית המאה
 ה־18 המתאר את הכיכר כפי
 שנראתה לפני רעידת האדמה, וכפי
 שנראתה כנראה בעת שנכלאו בה
 היהודים. שמן על בד, ציור לא ידוע

ההיסטוריה היהודית מתייחסת לפרדיננד ולאויזבלה בשניים מגדולי הרשעים בהיסטוריה, אולם בעיניים ספרדיות מדובר בגדולים שבמלכי ספרד – אלה שהביאו לאיחודה ולהפיכתה לממלכה גדולה. שמן על בד, אמן לא ידוע, המאה ה'16

כניסתם של הפליטים לא התנהלה על מי מנוחות. היא נתקלה בהתנגדות עזה של הקורטו, ובהסתייגות מסוימת של אישים בקהילה היהודית שחששו מערעור המבנים החברתיים ומוקדי הכוח בקהילה. המלך ז'ואאו השני קיים דיונים סוערים עם יועציו בעקבות התנגדותם לקליטת המגורשים בפורטוגל. בהיסטוריה הפורטוגלית נודע ז'ואאו בזכות שני מפעלים עיקריים: העצמת ההתפשטות הפורטוגלית היבשתית והימית באפריקה ולאורך חופיה, ומדיניות פנים תקיפה שהתאפיינה במלחמת חורמה במוקדי הכוח של האצולה. הוא ביטל את סמכויות השיפוט של האצילים, הגביל את זכויותיהם הכלכליות ואף דרש מהם להוכיח בכתב את זכותם על קרקעות שהיו שייכות בעבר לכתר. הוא גם דרש מהאצילים ומכל מושלי הערים והעיריות להישבע לו אמונים במישרין. כדי להשיג מטרות אלה נעזר ז'ואאו בקורטו והציג את עצמו כלוחם למען זכויותיו של העם וכמי שמבקש להגן עליו מפני עריצותה ושרירות לבה של האצולה. יריביו החריפים ביותר היו האצילים מבית ברגנצה אשר היו בין היתר פטרונים של משפחת אברבנאל ובבעלותם היו כשליש מאדמות פורטוגל. ז'ואאו כלא את הדוכס מברגנצה, הגלה את אחיו ומאוחר יותר הוציא אותו להורג. ב'1484 הוא רצה במו ידיו את גיסו ובן דודו הדוכס מוויז'או והורה להרעיל את

דוארטה (1433-1438) ואפונסו החמישי (1438-1481) בתחילת שלטונם – שביקשו להחליש את האצולה – שיתפו פעולה עם הקורטו ואישרו חוקים וצווים שפגעו ביהודים. מלכים אחרים כמו ז'ואאו הראשון

(1385-1433) ואפונסו החמישי בהמשך תקופת שלטונם – שביקשו להחליש את הקורטו – ראו ביהודים גורם עירוני המקדם את כלכלת המדינה מבלי לצבור כוח פוליטי שעשוי לערער את כוחו של המלך ועל כן תמכו בהם. אולם האירוע שטרף את הקלפים מבחינתם של יהודי פורטוגל התרחש דווקא בספרד השכנה עם גירושם של היהודים משם ב'1492. 100-120 אלף פליטים יהודים מספרד, מרביתם

מקסטיליה הסמוכה לפורטוגל, בחרו לעבור את הגבול לפורטוגל השכנה. בחירתם הושפעה ממצבם הטוב יחסית של היהודים שם ומהקרבה הגאוגרפית, התרבותית והלשונית בין המדינות. היו פליטים שתכננו להשתקע בפורטוגל ואחרים ראו בה נקודת מעבר קרובה שממנה ימשיכו לצפון אפריקה המוסלמית.

זמן קצר לאחר עלייתו לשלטון שחרר מנואל את היהודים שנמכרו לעבדות והפסיק את רדיפת היהודים

הבישוף של אבורה. במשולש הכוחות הפורטוגלי התייצב ז'ואאו לצדו של הקורטז ונגד האצולה, כלומר לצד יריביהם הקשים של היהודים. אולם גם ז'ואאו עמד על הפוטנציאל הטמון בפליטים לפיתוח ולקידום הכלכלה, המדע, הטכנולוגיה והתרבות בפורטוגל. בנוסף – ובעיקר – הוא עמד על האפשרות לגבות מהפליטים כסף תמורת כניסתם לממלכה, כסף שיוכל לשמש אותו במלחמות שניהל נגד המוסלמים בצפון אפריקה. ז'ואאו החליט לאשר את כניסתם של המגורשים בתנאים מסוימים. תמורת שישים אלף קרוואדוס מזהב ניתן היה לקבל היתר להתיישבות קבועה, ואכן 600 משפחות אמידות ניצלו את ההזדמנות הזו והעשירו את אוצר המלך במיליוני קרוואדוס. מי שלא עמד לרשותו סכום זה קיבל אשרת שהייה זמנית למשך שמונה חודשים בלבד תמורת שמונה קרוואדוס, ונדרש להמשיך לאחר מכן מפורטוגל לצפון אפריקה.

חטיפה, אונס ורצח

שלא במפתיע, זמן קצר לאחר הגעתם של הפליטים היהודים מספרד התהפך עליהם הגלגל לרעה. שנאת ישראל שנכחה בחברה הפורטוגלית עוד לפני בואם הלכה וגברה. לצד הפליטים שנכנסו באופן חוקי עברו את הגבול גם אלפי פליטים בלתי חוקיים והם הואשמו כי הביאו עמם מספרד את מגפת הדב. בנוסף נשמעו קולות שטענו כי לא יהיה נכון לאפשר למגורשי ספרד לעבור לצפון אפריקה, שכן הדבר יחזק את הממלכות המוסלמיות המקומיות שהיו

נתונות בעימות עם פורטוגל. הוחלט כי המגורשים המעוניינים להמשיך לצפון אפריקה יוכלו לעשות זאת רק ממספר מצומצם של נמלים בפורטוגל, ורק לייעדים שבשליטה פורטוגלית – הנמלים בטנג'יר ובארזיליה. נמלים אלה היו בעיתיים כשלעצמם, שכן הם היו נתונים למתקפות מוסלמיות תכופות והדבר הקשה על נחיתתם של הפליטים הספרדים שם. כך מצאו עצמם מגורשי ספרד שביקשו להמשיך במסעם לצפון אפריקה במצוקה קשה. הם היטלטלו ממקום למקום כדי להגיע לנמלים שמהם יצאו להמשך מסעם, ומשעלו על הספינות היו נתונים לחסדיהם של הקברניטים שלעתים השליכו אותם בלא מזון ובלא ציוד בחופים מבודדים. מקרים של מעשי אונס ורצח על סיפונן של האניות לא היו בלתי שכיחים אף הם. גם אלה שהגיעו לחופי צפון אפריקה מצאו את עצמם באזורי מלחמה כשהם מצויים בין הפטיש לסדן, בין המוסלמים שראו בהם פורטוגלים אויבים לבין הפורטוגלים שראו בהם כופרים ומשתפי פעולה עם המוסלמים. במקרים רבים חזרו הספינות לחופי פורטוגל מבלי שפרקו את מטענן, ויהודים שכילו את כל ממונם על הוצאות הנסיעה נמכרו לעבדים.

כתוצאה מכך גדל והלך מספרם של היהודים שתוקף אשרת השהייה שלהם

בפורטוגל פג, ובתחילת 1493 הגיעה המדיניות האנטי יהודית לשיאה וילדים יהודים שלהוריהם לא הייתה אשרת תקפה נחטפו על ידי השלטונות ונשלחו לאי סנט תומס שבמפרץ גינאה, כ־250 ק"מ מערבית לגבון. האי הבלתי מיושב התגלה בתחילת שנות השבעים של המאה ה־15 וב־1493 הוחלט ליישבו. לאי נשלחו פושעים שנידונו לתקופות מאסר ממושכות ועונשם הומר בהתיישבות באי המבודד ובהקמת מטעים של קנה סוכה. אל האי הזה נשלחו ילדי היהודים במטרה לבסס שם את האוכלוסייה. החטיפות וזעזוע את היהודים ושברו את רוחן של משפחות רבות. הן גם קיבעו בתודעה היהודית את דמותו של ז'ואאו השני – שבפורטוגל נודע בכינוי 'הנסיך המושלם' בשל הישגיו בתחום התגליות הגאוגרפיות ופיתוח הכלכלה – כעריץ וכשונא יהודים.

רק בגלל הנסיכה

לז'ואאו ולאשתו לאונור היה בן יחיד, אפונסו. ב־1490 נישא אפונסו לאיזבלה, בתם של פרדיננד ואיזבלה מלכי ספרד, אך שנה לאחר מכן הוא נהרג בתאונת רכיבה מבלי שהשאיר אחריו יורש. איזבלה חזרה להוריה בספרד והחצר הפורטוגלית נותרה ללא יורש. ב־1495 מת ז'ואאו ובן דודו וגיסו מנואל 'בר המזל' עלה על כס המלוכה.

האירוע שטרף את הקלפים מבחינתם של יהודי פורטוגל התרחש דווקא בספרד השכנה עם גירושם של היהודים משם

תכנים ופוליטיקה בארמון – והיהודים שוב משלמים את המחיר. הדוכס מברגנצה, תחריט מ־1755

יהודי פורטוגל

מנואל היה שונה לגמרי מדודנו. כבן למשפחת אצילים שנדרפה על ידי המלך בשנות השמונים של המאה הייתה לו רגישות מיוחדת לנרדפים. בניגוד לבן דורו שהצטיין בשדה הקרב היה מנואל איש רוח, והחצר הפורטוגלית הפכה למרכז תרבותי מהחשובים באירופה. גם מבחינה פוליטית נקט מנואל מדיניות הפוכה מזו של דודנו. הוא היה בעל שאיפות אבסולוטיות וביקש לרכז את כל כוח השלטון בידיו. כיוון שהוא עצמו הגיע מחוגי האצולה שהוחלשו מאוד בזמנו של ז'ואאו,

הרי שהוא ראה בקורטז את הגורם המאיים על כוחו ופעל להחלשתו. וב-26 שנות שלטונו כונס הקורטז ארבע פעמים בלבד. אופיו השונה של מנואל בא לידי ביטוי גם ביחסו ליהודים. זמן קצר לאחר עלייתו לשלטון הוא שחרר את היהודים שנמכרו לעבדות, הפסיק את רדיפת היהודים ואף סירב לקבל כסף שהציעו לו היהודים בתמורה. נראה היה כי יהדות פורטוגל שבה ועלתה על דרך המלך, אולם גם הפעם החזיקה המדיניות החדשה מעמד במשך זמן קצר בלבד.

אחד האתגרים שעמדו בפני המלך החדש – שהיה רק בן דוד של המלך הקודם ולא בנו – היה ביסוס מעמדו והלגיטימציה של שלטונו. מנואל ביקש לעשות זאת באמצעות נישואים לאיזבלה, אלמנת יורש העצר הקודם אפונסו שנהרג כזכור זמן קצר לאחר נישואיו. אף שפרדיננד ואיזבלה הציעו לו את בתם הצעירה, ז'ואנה, התעקש מנואל לשאת דווקא את אחותה הגדולה איזבלה. בסופו של דבר המלכים הקתולים נאותו, אולם הציבו תנאי אחד לנישואים – גירוש היהודים מפורטוגל.

דרישתם של פרדיננד ואיזבלה העמידה את מנואל בפני דילמה קשה. המתח שבין החצר המלכותית לקורטז שייצג את השכבה העירונית הפך את היהודים לגורם חשוב מבחינתו של המלך. היהודים היו עירוניים שתרמו לכלכלה, לתרבות, למדע ולטכנולוגיה בפורטוגל תרומה מכרעת מבלי שפיתחו שאיפות לעוצמה פוליטית, ולפיכך הם לא איימו על חצר המלוכה. מדיניותו הסובלנית של מנואל כלפי היהודים לאחר שנים של רדיפות חיזקה את אהדתם כלפיו ואת

תמיכתם בו. ועל כן הם היו גורם עירוני פרו מלוכני נדיר בפורטוגל. דווקא בעידן של תגליות גאוגרפיות ושל מסחר בינלאומי הולך ומתפתח נוקט מנואל לשכבה עירונית תומכת יותר מאי פעם.

תמורת שישים אלף קרוזאדום מזהב יכלו היהודים לקבל היתר להתיישבות קבועה

אולם הנישואין לאיזבלה היו חיוניים עבורו כדי לבסס את מעמדו מבית ומחוץ. אחיה של איזבלה ויורש העצר הזכר היחיד של ספרד, הנסיך חואן, היה חולה ונטה למות, ועובדה זו העצימה את דחיפות הנישואין, שכן כבת הבכורה הייתה איזבלה היורשת הבאה בתור של הכתר הספרדי. מנואל

המלך ז'ואאו השני ידוע בעיקר בזכות תמיכתו הנלהבת בהתפשטות של פורטוגל דרומה לאורך האוקיינוס האטלנטי בניסיון לגלות את הנהגי הימי להודו. בתקופתו הוקמו תחנות מסחר חשובות ומבצרים בחופי אפריקה ובאיים באוקיינוס האטלנטי. דיוקן מהמאה ה-18 המבוסס על דיוקן מהמאה ה-16 שאבד. שמן על בד, אמן לא ידוע

שריונו של מלך פורטוגל. איור מתוך 'ליברו דו ארמור מור', כתב יד יפהפה העוסק בכלי נשק שנכתב בתקופת שלטונו של המלך מנואל הראשון

יהודי פורטוגל

כמו קודמו, גם מנואל הראשון המשיך את תנופת ההתפשטות הימית של פורטוגל, ובזמנו הצליחו הפורטוגלים להקיף את כף התקווה הטובה שבדרום אפריקה. משלחת בראשותו של וסקו דה גמה הגיעה ב־1498 להודו במימונו של מנואל והוכיחה כי אכן קיים מעבר ימי דרומי אל אסיה ואזרותיה. שמן על בד, ציור פורטוגלי לא ידוע, המאה ה־18

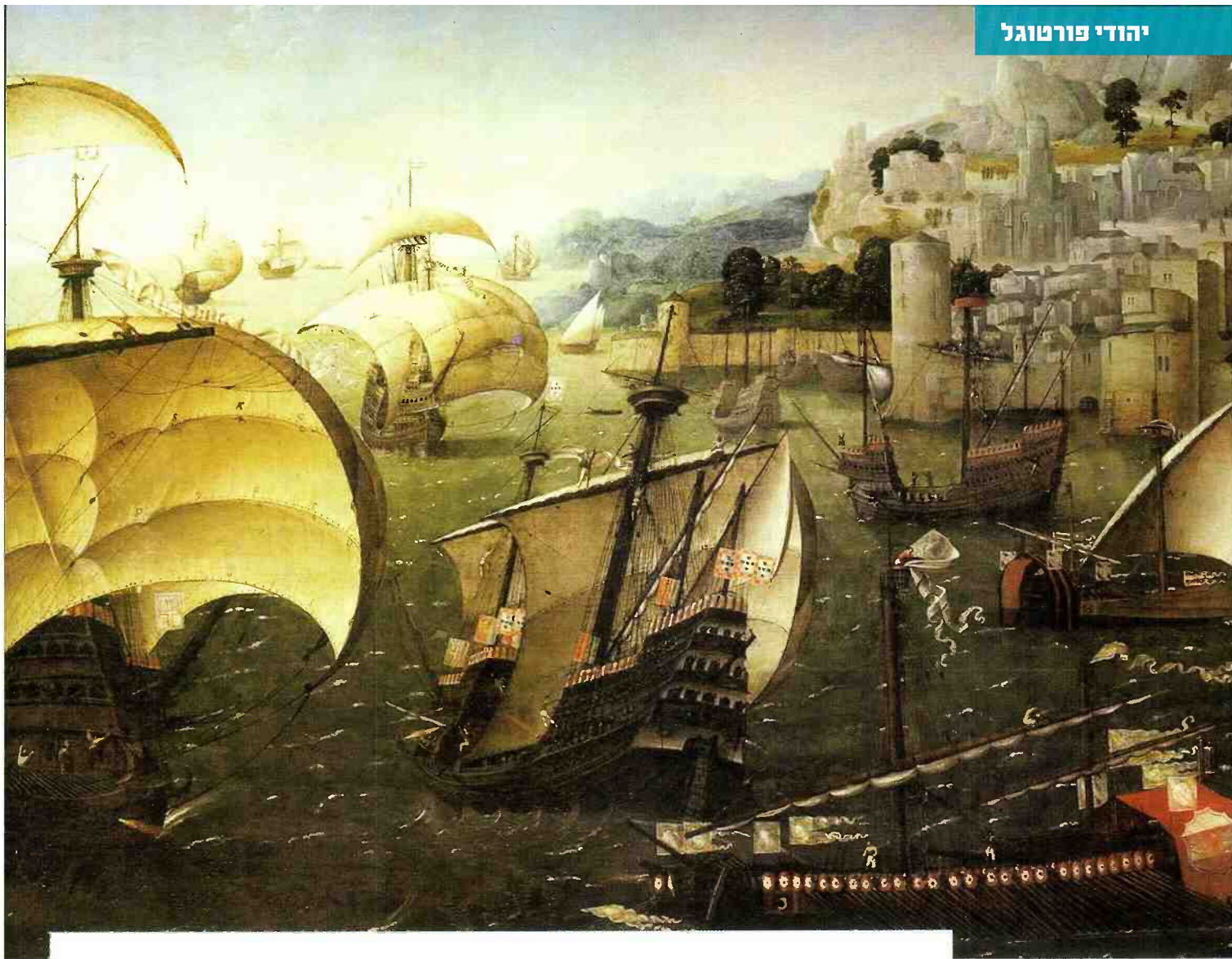

ספרד – שכבר חייתה ריקה מיהודים – הרי שהם יכלו לעזוב את פורטוגל רק דרך הים.

לפורר את הקהילה

בד בבד עם חתימתו על צו הגירוש החל מנואל לפעול במלוא הכוח כדי למנוע את הגירוש ולהשאיר את היהודים בפורטוגל. אך כיוון שהם לא יכלו להישאר

רצה להצטרף למשפחה עוד לפני מותו של חואן, כדי שכאשר איזבלה תהפוך ליורשת היא כבר תהיה נשואה לו. שיקולים אלה הביאו אותו לחתום בדצמבר 1496 על צו לגירוש היהודים מפורטוגל במתכונת הצו שניתן חמש שנים קודם לכן בספרד. ליהודים ניתנו עשרה חודשים להסדיר את עסקיהם ולעזוב את פורטוגל. מכיוון שלפורטוגל יש גבול יבשתי רק עם

שהפגינו תושבים נוצרים כלפי היהודים. דום פרננדו קוצ'יניו, מיועציו של ז'ואאו השני, שופט עליון ולימים הבישוף של סילבס, ביקר בגלוי את המדיניות של המלך וקבע כי אין ערך להמרת דת הנעשית כתוצאה ממסכת לחצים שכוו, אולם המלך היה נחוש בדעתו להמשיך בתהליך ההמרה. הטרור הפיזי והפסיכולוגי שהופעל על היהודים נמשך. בעוד שבצו הגירוש נאמר כי היהודים יוכלו לעזוב את פורטוגל דרך הנמלים של ליסבון, פורטו ואלגריבה, הרי שככל שהתקרב מועד הגירוש נקבע כי הספינות יצאו ממל ליסבון בלבד ואליו שמו היהודים את פעמיהם. בנוסף, בצעד מתוחכם נדרשו היהודים למסור את כל ספריהם לאוצר המלך. רבי אברהם סבע, מהבולטים בחכמי פורטוגל באותו דור, סיפר כי שמע על יהודי שנתגלה אצלו ספר עברי:

וכבר לקחו יהודי אחד בספר אחד שהיה חמדתו והכוחו מכות מרורות ברצועות (דן מנור, "לתולדותיו של ר' אברהם סבע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל' ב' (תשמ"ג), עמ' 227).

בה כיהודים הוא ביקש לאלצם להישאר בה כנוצרים. את החודשים הבאים הקדיש מנואל לסדרת צעדים שנועדה לרסק ולפורר את הקהילה היהודית וכך להביא את חבריה להמיר את דתם ולהישאר בפורטוגל. בראשית 1497 הודיע המלך על ביטול מעמדם של מוסדות הקהילה והורה להעביר את כל רכושם לאוצר המלך. יהודי פורטוגל איבדו ברגע אחד את מסגרותיהם הארגוניות, את בתי הכנסת ואת כל הממסד הקהילתי שלהם, וכך נפגעו לכידותם החברתית ויכולתן של הקהילות להתמודד עם הגזרות שעוד ציפו להן. בערב פסח רנ"ז (אפריל 1497) הורה המלך לחטוף את כל הילדים היהודים שטרם הגיעו לגיל 14, להטביל אותם לנצרות ולמסור אותם למשפחות נוצריות. לכל אורך הדרך ניתנה כמובן ליהודים האפשרות להתנצר ולהיחלץ ממצוקתם.

העיתוי שבו התרחש אירוע מזעזע זה, ערב חג הפסח – חג החירות – העצים את הוועזע שהיה כרוך בו, ומקורות פורטוגליים מתארים הורים שהעדיפו להרוג את ילדיהם ולהתאבד ובלבד שלא יגדלו כנוצרים. מקורות אלה מציינים את האמפתיה

הספינות הפורטוגליות מדגמי קרוולה וקראק היו ידועות בכל העולם בביכולת השיט המופלאות שלהן, ובזכותן הפכה פורטוגל במאות ה'15 וה'16 למעצמה ימית. ספינות אלה, שהביאו את הפורטוגלים לעומק האוקיינוס האטלנטי, גם נשאו עליהן את אלפי היהודים שגורשו מפורטוגל. ספינות קראק פורטוגליות סמוך לחוף יואכים פטיניר או אחד מתלמידיו, שמן על בד, המאה ה'16

הקורטז היה מוסד מרום דמוקרטי שהתקיים בפורטוגל, בספרד ובארצות נוספות. כוחו השתנה ממקום למקום ומזמן לזמן. פרט מתוך איור של הקורטז באחת מממלכות ספרד, המאה העשירית

מנואל התעקש לשאת דווקא את הנסיכה הספרדית הגדולה איזבלה ובתמורה הסכים לגרש את היהודים

בעקבות זאת החליט רבי אברהם, אשר מכל ספרייתו נותרו בידו רק כתבי היד של פירושו לתורה, לחמש מגילות ולמסכת אבות שאותם לא מסר, להיפטר גם מחיבורים אלה:

וכשומעי עמדתי מרעיד והלכתי בפחד ובהלה ...
וחפרתי בתוך זית גדול שהיה לו שורש גדול בארץ,
וטמנתי שם אלו הג' ספרים שחיברתי – פירוש
לתורה וחמש מגילות ומסכת אבות, וגם צרור הכסף
שחברתיהו בימי נעוריי. על זאת אספדה ואילילה
ואבכה יומם ולילה (שם).

אחרים חששו אפילו לקבור או להשמיד את ספריהם
כי חצו המלכותי אסר לשרוף את הספרים ודרש
שכולם יימסרו לשלטונות.
רבי אברהם סבע תיאר את מציאות החיים היהודיים
בפורטוגל בתקופה שלאחר החרמת הספרים העבריים
באביב 1497 בצורה עגומה:

ולקחו כל הספרים והבתי כנסיות באופן שלא
יתפללו לא יעסקו בתורה, עד שכמעט נשתכחה
תורה מישראל, כי איך ילמדו לבניהם בלי ספר
ובלי מלמד? ולא נשאר להם אלא שילמדו
'שמע ישראל' (ובולון בוארון, גירוש סוף [ספרד
ופורטוגל] – השתקפותם בביאוריו של ר' אברהם
סבע, עמ' 42).

עשרים אלף יהודים שבורים ורצוצים התקבצו בליסבון
בקיץ 1497. הם לא ביקרו בבית כנסת או בבית מדרש
מזה חודשים, מאז שהופקעו מוסדות הקהילה ורכושה,
ובין מטלטליהם לא היו לא סידור תפילה ולא חומש,
שכן הם מסרו אותם לשלטונות בפקודת המלך. היו
מהם כאלה שילדיהם נחטפו בערב פסח, ורבים מהם
היטלטלו בדרכים שבועות אחדים, לאחר שהגיעו
למקומות השונים שבהם הובטח שימתינו להם ספינות
אך הושבו ריקם ונשלחו לליסבון. בליסבון רוכזו
הפליטים בארמון אסטאוס (Palácio dos Estaus),
מבנה גדול בעיר התחתית בצפונה של כיכר רוסי
וסמוך לנמל ששיכן אורחים ומשלחות נכבדים שהגיעו
לביקור בבירה. לתוך ארמון זה נדחקו עשרים אלף
פליטים בצפיפות המוכרת לנו כיום רק מתיאורים
מתקופת השואה. במבנה עצמו הסתובבו כמרים וניסו
– בהצלחה מועטה בלבד – לשכנע את הפליטים
לקבל עליהם את הדת הנוצרית ולצאת לחופשי, וכך
נמשכו הדברים ימים אחדים.

סובלנות אלימה

כשהתברר למלך כי ניסיונות השכנוע אינם
מצליחים הוא הורה לגרור את היהודים בכוח אל
אגני הטבילה בכנסיות הסמוכות – בעיקר בכנסיית

המנזר הדומיניקני השוכן בפינה המזרחית של
הכיכר, מטרים ספורים מהארמון – ולהטביל אותם
לנצרות בעל כורחם. המלך הורה שלא לפגוע
במי שיסרבו לקבל עליהם את הטבילה, יקללו או
ישתוללו, אלא לחזות עליהם בכפייה מן המים
ולשחרר אותם לנפשם. כעשרים אלף יהודים

יהודי פורטוגל

אנוסי פורטוגל

לאחר שהמירו את דתם התערו יהודי פורטוגל בחברה הכללית והיו בהם כאלה שהתעקשו לשמור על מורשתם היהודית בסתר לצד כאלה שהתנתקו ממנה. כל זאת עד שנוסדה האינקוויזיציה ודרכיה האלימות חייבו כל יהודי לבחור למי הוא נאמן

איך נראו חייהם של האנוסים בפורטוגל בשנים שלאחר ההמרה הכפויה? באיזו מידה הצליחה ההמרה הכפויה ובאיזו מידה הצליחו המומרים בעל כורחם לשמור על זהותם היהודית? העמדה המקובלת במחקר גורסת כי אנוסי פורטוגל היו בעלי זיקה עמוקה יותר ליהדות מאשר אנוסי ספרד, שכן רבים מאנוסי ספרד היו אנוסים 'מבחירה' כיוון שעמדה בפניהם האפשרות – אמנם מרה וקשה – לעזוב את ספרד ולחיות חיים יהודיים גלויים במקום אחר, ואילו לאנוסי פורטוגל לא ניתנה אפשרות זו. בנוסף, רבים מאנוסי פורטוגל היו פליטים מספרד שכבר עמדו פעם אחת בניסיון השמד ולא המירו את דתם, דבר המלמד על כך שתודעתם היהודית הייתה עמוקה ומושרשת. ברוח זו כתב שמואל אושקין, בן אנוסים שנמלט מפורטוגל ושב ליהדות בשנות השלושים של המאה ה־16, על בני קהילתו:

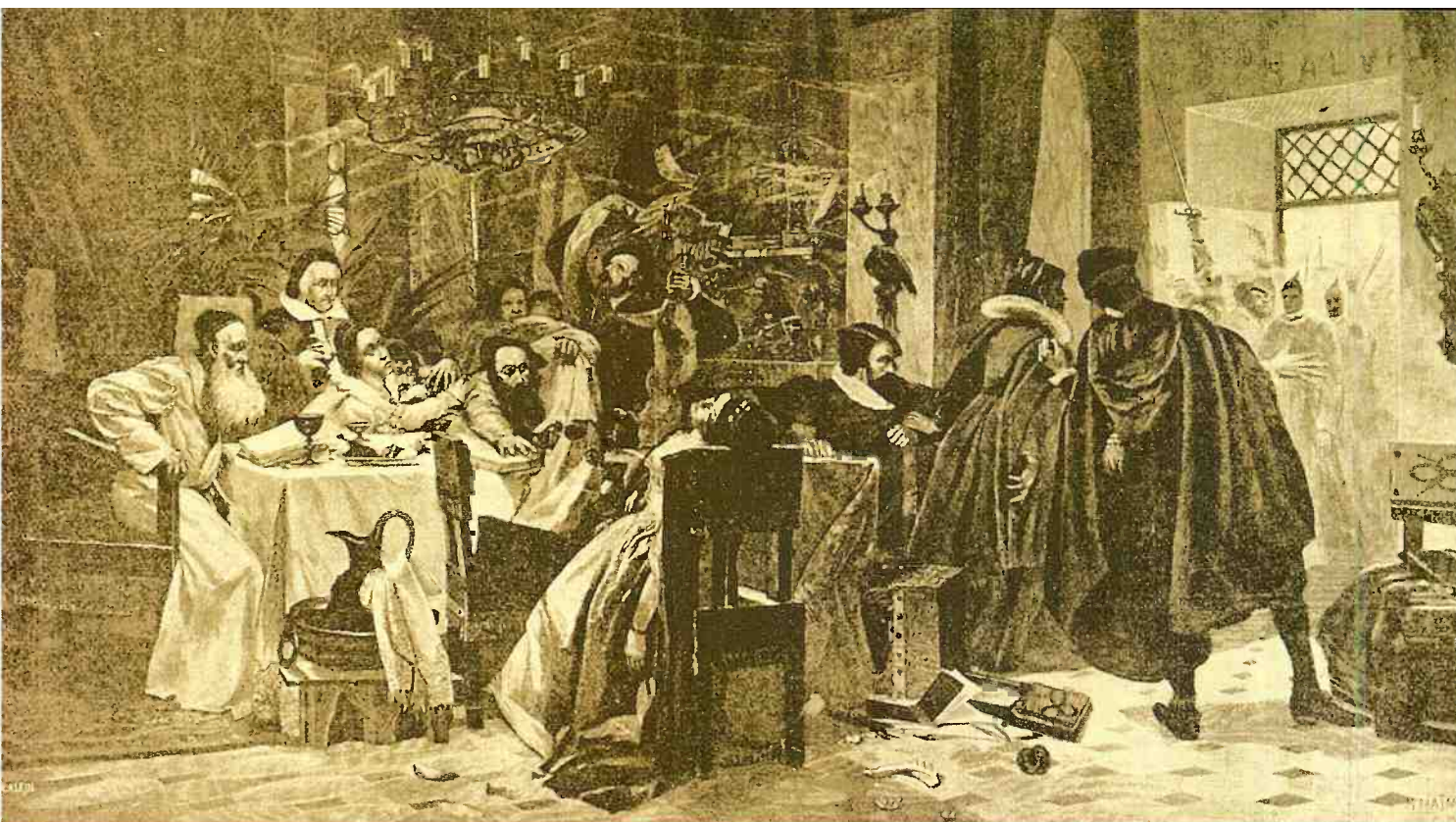
את גופותיהם טימאו בהכניסם אותם ברית הדת החדשה, אבל נשמתם דבקה בתורת משה, מורשת אבות שהייתה חרותה בלבותיהם. את שמותם המירו בשמות נכרים, את זקניהם גלחו, אבל לא את רוחם (בתוך: 'יהדות פורטוגל במוקד: מחקרים על יהודים ויהודים-בסתר' בעריכת יום טוב עסיס ומשה אורפלי, עמ' 33).

עם זאת יש לשים לב לכך שרק עשרים אלף איש מתוך אוכלוסייה של קרוב ל־140 אלף יהודים הגיעו בכלל לליסבון. כל היתר המירו את דתם בשלבים המוקדמים יותר. לצד דברי השבח וההלל לאנוסי פורטוגל נשמעים גם קולות אחרים, כמו זה

הוטבלו בעל כורחם באותם ימים, וקיומה של יהדות גלויה בפורטוגל בא אל קצו. ממקביל למעשים חריפים אלה העביר המלך גם מסרים מרגיעים ליהודים, או ליתר דיוק לנוצרים החדשים. הוא התחייב כי במשך עשרים השנים הבאות הם לא ייחקרו בנוגע להתנהגותם הדתית כדי שיהיה להם זמן לשכוח את מנהגיהם ולקבל את הנצרות. בנוסף התחייב המלך כי גם כעבור עשרים השנים האלה תתבצע החקירה על פי נוהלי המשפט האזרחי ולא באמצעות האינקוויזיציה. הנאשמים יוכלו להגן על עצמם, הם ידעו מי העיד נגדם, יטופלו רק עברות שהתלונות עליהן הוגשו תוך עשרים יום מביצוען, ולא יוטלו עוד כל מגבלות על הנוצרים החדשים כקבוצה נפרדת. במקביל עודד המלך את האצילים בכלל ואת מקורביו בפרט להינשא לבני ולבנות הנוצרים החדשים כדי לזרז את השתלבותם בחברה. למדיניותו הסובלנית של המלך כלפי הנוצרים החדשים הייתה מטרה מרכזית אחת. הוא נמנע מלבחון את אורח חייהם של היהודים האנוסים ומלהתעמת אתם באשר לקיום מצוות בסתר, וכך גרם להם לחוש רגועים. אך תחושה זו הייתה סוג של מלכודת רבש, שכן היא אפשרה את השתלבות היהודים בחברה, בכלכלה ובתרבות הסובבת והייתה אמורה בסופו של דבר להביא לניתוק מלא של היהודים ממורשתם ומזהותם הדתית. ניסיונו של המלך מנואל ליהנות משני העולמות זכה לכאורה להצלחה לא מבוטלת. פורטוגל הפכה 'נקייה' מיהודים מבלי לאבד את היתרונות הכלכליים והטכנולוגיים שבנוכחות היהודית. זמן קצר לאחר נישואיו לאיזבלה מת חואן, אחיה של איזבלה ויורש הכתר הספרדי, ואיזבלה – שהייתה כבר בהיריון – הפכה ליורשת הכתר. נראה היה אפוא כי תכניתו של מנואל מתנהלת כמתוכנן, וכי פעם נוספת הוא מצדיק את הכינוי 'בר המזל' שדבק בו. אולם איזבלה מתה בלידתה, ומיגל – התינוק שנולד כיורש העצר של הכתר הספרדי והפורטוגלי – מת בגיל שנתיים. מנואל נישא אמנם בשנית לבתם הצעירה של המלכים הקתולים, אולם תואר יורש העצר של הכתר הספרדי עבר לקרל, בנה של חואנה – האחות הגדולה יותר. עם מותו של סבסטיאן, נינו של מנואל, בקרב בצפון אפריקה ב־1578 מבלי שהותיר יורש – הקיץ הקץ על בית המלוכה הפורטוגלי ופורטוגל עברה לשלטון ספרדי למשך שישים שנה. ■

לקריאה נוספת:

נחום סלושץ, 'האנוסים בפורטוגל', דבר תרצ"ב; יום טוב עסיס ומשה אורפלי (עורכים), 'יהדות פורטוגל במוקד: מחקרים על יהודים ויהודים-בסתר', מאגנס תשס"ט; מוטי במלך, 'אנוסי פורטוגל במאה ה־16: לאור מגילת סתרים לר' אברהם בן אליעזר הלוי', 'ציון' עג (תשס"ח), עמ' 297-323.

תופעת האנוסים – המוכרת בעיקר מספרד אך התקיימה בארצות נוספות ובהן פורטוגל ובריטניה – הציתה את דמיונם של אחנים רבים. הציור 'מראנוס' הוא יצירה מודרנית המנסה להתחקות אחר חייהם של האנוסים. חשה מיחון, 1898

עד לאינקוויזיציה

נראה כי חברת האנוסים בפורטוגל הייתה חברה מגוונת וכי היא התפרסה על פני הקשת שבין אמונה יהודית עזה ושמיירה רבה ככל שניתן על אורח החיים היהודי לבין ייאוש וזניחה של האמונה היהודית וקבלה מלאה של אורח החיים הנוצרי החדש שנכפה עליהם. קשה לקבוע כיצד התפלגה החברה היהודית לשעבר מבחינה כמותית לרוחבה של קשת זו, אולם יש לזכור בהקשר זה כי רק מיעוט מבין האנוסים ניצל את האפשרות שניתנה ב־1506 לצאת מפורטוגל כאופן חוקי, וכי האנוסים העדיפו ברובם את ההטבות המפליגות שהוצעו למי שבחרו להישאר במדינה. נראה כי הגורמים המרכזיים לקיומן של קבוצות שהוסיפו לשמור על זיקה גבוהה ליהדות ועל אורח חיים יהודי ככל שניתן היו חוסר הפיקוח מצד השלטון – שעמד בהבטחתו ואפשר קיום חשאי של מצוות ומנהגים רבים – והעובדה שבין האנוסים בעל כורחם היו גם אישים בעלי שיעור קומה ובעלי השכלה יהודית תורנית מקיפה.

הקמתה של האינקוויזיציה הפורטוגלית ב־1536 טרפה את כל הקלפים. אז תם עידן הסובלנות כלפי הנוצרים החדשים והם הוקעו והוקאו מן החברה ומן התרבות הפורטוגלית. התואר 'נוצרי חדש' היה אות קין שאי אפשר היה להתנתק ממנו מכל הבחינות – חברתית, פוליטית, כלכלית ותרבותית – והנוצרים החדשים לגוניהם נאלצו לשקול את מעשיהם ואת זהותם מחדש.

של רבי יצחק אבן פראג, יהודי ספרדי אשר נמלט מקסטיליה לפורטוגל ברנ"א (1491) ובאלץ להמיר את דתו בעת ההמרה הכפויה ב־1497. באיגרת שחיבר לאחר שנמלט מפורטוגל ב־1506 תיאר את המצב חמש שנים לאחר ההמרה:

היו כל היהודים המומרים היושבים במלכות בשמות גויים ובחזקת גויים בכל ענייניהם, שכבר הורגלו ללכת לטעויות עם הגויים אנשים ונשים וטף ולאכול ולשתות עמם באדיהן, ובמקל ורצועה למדו תפילותיהן בחורים וזקנים (בתוך: Alexander Marx, Jewish History and: Booklore, pp. 101)

מקורות אחרים מלמדים על הקושי שבקיום המצוות ובהנחלתן לילדים בשנים הראשונות שלאחר ההמרה. רבי יוסף גרסון, מפליטי פורטוגל, תיאר בדרשה שבשא בסלוניקי בשנת ר"ס את חוסר יכולתם של האנוסים בפורטוגל לבטא את יהדותם בצורה ממשית, ואמר כי הם נאלצים להסתפק בכוונת הלב. גם יוסף הכהן, היסטוריון יהודי בן המאה ה־16, תיאר את אנוסי פורטוגל וכתב כי הם:

פוסחים על שתי הסעיפים, את ה' היו יראים ובפסלם היו נשבעים ואל פמותם היו הולכים דבר יום ביומו (יוסף הכהן, 'עמק הבכא', מהדורת קרקוב תרנ"ה, עמ' 107).